

44. Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / О.В. Стяжкіна. – Донецьк, 2003. – 40 с.
45. Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950 рр.): Біографічний довідник [упорядкув. Н.М. Мудра]. – Вип. 2. – Львів: Світ, 2006. – 192 с.
46. Червак Б. Олена Теліга – воїн української революції // Громада. – 2006. – № 4(84). – С. 14-20.
47. Шаповал Ю. Коммунистический режим и националистическое подполье в Западной Украине в свете архивных документов // Отечественные записки. – 2007. – № 1(33). – С. 72-89.
48. Шевченко Н. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // УІЖ. – 2001. – № 1. – С.30-40.

Святненко А.В.

УДК 348(477.4) «18»

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (І ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Релігія, будучи органічною складовою частиною духовного життя суспільства, відіграла важливу роль в процесі національно-державного і культурного будівництва. Ідея відданості своїй вірі, допомагала українцям протягом багатьох віків зберегти національну ідентичність. Безкомпромісне виконання своїх обов'язків духівництвом без огляду на канонічне підпорядкування, поширення освіти, культури, духовності і моральності, що ґрунтувалося на місцевих традиціях, ідеях і зразках, сприяло збереженню національної самобутності народу.

Разом з тим зазначені тенденції на території Правобережної України в першій половині ХІХ ст. зазнали значних трансформацій. В умовах входження до складу Російської імперії, церква підпала під пряму залежність від Синоду, стала однією з державних структур, через яку впроваджувалися великодержавні закони спрямовані на ліквідацію національних, культурних особливостей українського народу. З огляду на сьогодні, коли в країні розвивається громадянське суспільство, для якого національні інтереси є понад усе і враховуючи, що історія може повторюватися, порушене нами питання не втратило актуальності.

Об'єктом дослідження є Православна церква першої половини ХІХ ст., а предметом історичного аналізу – законодавчі акти, укази, розпорядження самодержавства, Синоду, органів єпархіальної влади, що визначали правовий статус православного духівництва на Правобережній Україні.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу документів державних і церковних установ, наукових розвідок з'ясувати становище Православної церкви та особливості церковної політики Російської імперії в окреслений період.

Поставленій проблеми певною мірою торкалися дореволюційні дослідники. Серед них слід назвати І. Знаменського, І. Покровського, Б. Тітлінова, М. Симашкевича, С. Рождественського, К. Дьяконова. Характеризуючи систему заходів спрямованих на підняття матеріального і культурного рівня духовенства автори стояли на позиціях самодержавства, схвально оцінювали державне регулювання релігійної сфери Південно-Західного краю. Попри певні недоліки щодо повноти наведених даних, недостатнє висвітлення ситуації на Правобережжі, саме вони заклали серйозну наукову базу для подальшого дослідження діяльності церкви в Україні.

Потужним імпульсом для вивчення церковного минулого стало створення у 1861р. – Київських, 1862р. – Волинських, 1867р. – Подільських єпархіальних відомостей. В другій неофіційній частині цих видань містяться статті священників і вчених П. Лебединцева, С. Крижанівського, І. Максимовича, Ю. Сіцінського та ін., які дають великий фактологічний матеріал, висвітлюють діяльність церкви на регіональному рівні. Втім, конфесійна заангажованість і вірогідність перешкоджали зробити об'єктивні і неупереджені висновки.

Загальна оцінка становища православного духівництва в Україні належить таким видатним українським історикам та діячам української культури, як М. С. Грушевський, Д.І. Дорошенко, Н.Д. Полонська-Василенко. Окремі аспекти дослідження тією чи іншою мірою знайшли відображення у працях церковних істориків митрополита Василя Липківського, митрополита Іларіона, отця Ів. Власовського.

У радянській історіографії церковна тематика не входила в коло пріоритетних, замовчувалася і часто була під заборонаю. Тому діяльність духовенства, їх участь у суспільно-культурному житті України представлена працями небагатьох дослідників – В. Андрійського, М. Нікольського, М. Петренка.

Наприкінці ХVІІІ століття, в результаті поділів Польщі, Російська імперія розширила свої межі за рахунок приєднання земель Правобережної України. Велика за своїм розміром територія, на якій проживало багатомільйонне населення, різнобарвне за своїм етнічним складом і релігійною приналежністю потребувала від самодержавства підвищеної уваги і зусиль щодо впровадження в краї вірогідних ідей. Справа реалізації імперської політики у великій мірі покладалася на російську Православну церкву. Довготривале перебування місцевого населення під владою і тиском католицької Польщі позначилося на зменшенні православних віруючих, церков, монастирів, духовенства. Так, на Правобережній Україні, на час її приєднання було тільки декілька сотень православних громад, налічувалось 323 церкви та 365 священно- і церковно-служителів [1].

Ситуація істотно змінилася після оголошення православ'я державною релігією і низки указів, які знімали усі перепони і заохочували звертатися у «благочестя». Навернене силою до уніатства населення стало масово повертатися до віри дідичів, уніатські приходи звільнялися, церкви передавалися православним. Упродовж 1795-1796рр. до благочестя повернулося майже півтора мільйона уніатів, було створено понад 2,6 тис. православних парафій. На Поділлі існувало 1593 церкви, на Волині – 1446, на Київщині – 1327 церкви [2].

Підвищена увага з боку російської державної й церковної влади приділялася питанню комплектування духовного кліру на Правобережжі. Приріст православних віруючих і відкриття парафій потребувало негайного забезпечення їх духівництвом. Так, тільки в Київській єпархії станом на 1800р. не вистачало 248 священників, 892 дяків і паламарів [3]. Згідно розпорядження від 12 вересня 1795р. дозволялося призначати на священно і церковнослужительські місця уніатів, які обернулися у православ'я і присягнули на вірність царю [4]. Джерелом заповнення вільних церковних місць у 1796р. стало духовенство Лівобережжя й внутрішніх єпархій Росії, яких переводили за домовленістю єпископів (невдовзі ці особи подали заяви на звільнення через «скудність місцевих парафій») [5]. Єпархіальні архієреї, керуючись указом від 4 квітня 1799р. призначали на священно- і церковнослужительські місця консисторських і духовних правлінь сторожів і приставів духовних станів за умов їхньої доброї поведінки і певних здібностей [6]. Дозволялося прикріплювати до приходів осіб, які виявили свою нездатність до навчання і були відраховані з духовних навчальних закладів [7]. По мірі зняття гостроти питання, при призначенні на посади зверталася увага якщо не на освіченість, то хоча б на елементарну грамотність православних пастирів. На законодавчому рівні це було оформлено 1808 і 1814рр. Введення освітнього цензу узалежнювало отримання посад духовенства від рівня набутої ними освіти. Так, особи, що не мали свідоцтва про закінчення парафіяльного училища духовного відомства не могли бути призначеними навіть на найнижчі церковні посади. Успішні учні після закінчення повітового училища мали продовжувати навчання, а неуспішні зараховувались до парафіяльних церков у церковнослужителі, не вище диякона. Наявність семінарської освіти дозволяла єпископам призначати таких осіб священниками до церков II й III класу [8]. Певної корекції зазнала процедура призначення на посади. На українських землях громада тривалий час проявляла самостійність у питаннях заміщення духовних вакансій. Віруючі кожної парафії позначали з-посеред себе кандидата на священника і укладали з ним домовленість. Обраним на священника могли бути як світські так і духовні особи. Домовленість парафіян зі священником складалася з двох частин: оголошення про обрання священником та умов його утримання. Після процедури обрання на рівні громад, майбутнього священника затверджував єпископ, який екзамінував кандидата на звання катехізису і Закону Божого. По складанні іспиту, архієрей видавав ставлену грамоту. Згодом замість вибору священників, введено так звані «одобрения» парафіян. З 1800 затверджені Синодом типові бланки «одобрений» друкуються й розсилаються по всій імперії. Павло I своїм указом від 24 червня 1797р., участь парафіян у виборах священника зробив більш формальним, а механізм призначення бюрократичним. Хоча «одобрения» парафіян залишались, вони подавались спочатку до Духовних правлінь і благочинних, які засвідчували «чесну поведінку» кандидата, потім надсилались до консисторії, де додатково збирались довідки про майбутнього священника і тільки після цього єпархіальний архієрей видавав ставлену грамоту [9]. Затвердження освітнього цензу, згідно з положеннями 1808 та 1814рр. фактично унеможливило враховувати вибір священника парафіянами. Єпископи робили призначення на вакантні духовні посади, орієнтуючись на списки випускників навчальних духовних закладів і відомості про їхні успіхи у навчанні. Остаточний вибір кліру громадами був ліквідований після введення у Правобережній Україні штатів (1842 р.) [10].

Низка державних й церковних розпоряджень спрямовувалась на підняття авторитету православного духівництва. Так, зокрема, 1801р. заборонялись тілесні покарання священників і дияконів [11]. Наказ Сенату від 31 липня 1810р. звільнив ченців від принизливих способів покарання за вчинені ними порушення [12]. Синодський наказ 1803р. вимагав від архієреїв, щоб «з людьми духовного звання у всіх випадках чинили розважливо й лагідно і поводитись помірковано відповідно їхнього духовного сану» [13]. Для відзнаки за слуг духовенства з 1796р. вводилися ордени, інші нагороди (митри, наперсні хрести, камилавки тощо).

Доповіді обер-прокурорів Синоду, складені на підставі відомостей єпархіальних преосвящених звертали увагу влади на збратський стан українського православного духівництва, яке за своїм способом життя і статками мало вирізнялося від селянства. Певні урядові заходи спрямовувались на покращення матеріального становища кліру, на підвищення їхнього соціального статусу. Так, 1798р. будинки священно- і церковнослужителів були звільнені від сплати поліцейських податків. Наказ 1804р. заборонив збирати подушну подать з духовенства. Значно розширив привілеї духовенства наказ від 17 квітня 1821р., що звільнив церковних служителів від постойів, поземельних зборів й інших повинностей. Дія цього наказу поширювалась на осіб, звільнених від служби за віком чи за станом здоров'я та на удовиць і сиріт духовного стану [14]. Для утримання православних священно- і церковнослужителів додатково виділялись орні землі, угіддя, до того ж спеціальний наказ (1798р.) покладав обробіток церковних земель на парафіян, що давало можливість духовенству більше часу приділяти своїм пастирським обов'язкам й, водночас, робило його соціально вагомим в очах парафіян [15].

Особливу увагу уряд звертав на підняття морального рівня духівництва. За своїм характером священник мав бути людиною спокійною і доброзичливою. Своїм способом життя показувати приклад парафіянам. Не мати поганих звичок і відповідально ставитися до своїх обов'язків. Його мали слухатися і поважати. Авторитет духовенства серед населення мав бути беззаперечним з огляду на те, що влада покладала на священнослужителів функції провідника і поширювача імперських ідей. В основній своїй масі священнослужителі мало відповідали званню духовного пастиря. Навіть ті випадки, коли аморальні вчинки духовенства ставали предметом доповідей Синоду, продемонстрували, що серед кліру поширене хабарництво, крадіжка, побиття парафіян, розбещеність. Гостро стояла проблема пияцтва серед духівництва. Накази щодо «утриман-

ня духовних осіб від подібних дій» виходили регулярно: 1813, 1819, 1820, 1825рр., але виконання їх не вирізнялося ефективністю. Діяльність щодо викоренення цього зла серед духівництва покладалася на місцевих архієреїв, які керувалися спеціально розробленими Синодом інструкціями і застосовували дозволені заходами заходи. Згідно розпорядженню 1797р. преосвященні мали пильно спостерігати за поведінкою священно- і церковнослужителів за допомогою благочинних, які складали детальні звіти щодо діяльності й способу життя кліру. Священники, які заплямували свою гідність, і були вперше помічені в пияцтві мали проходити виправлення в архієрейському будинку чи монастирі під наглядом єпископа. Перед поверненням на посаду особа писала розписку, в якій зобов'язувалася уникати хибних звичок. Якщо взяті на себе зобов'язань порушувались, наслідком цього було звільнення з посади, переведення у причетники до виправлення чи виключалися із духовного стану. Архієрей мав право свої дії не узгоджувати з Синодом [16]. Додаткові заходи для відвернення духовенства від пияцтва виписані в наказі від 22 травня 1800р. Духовенству заборонялося ходити у гості, на зібрання, ярмарки, без потреби відвідувати парафіян. При відвіданні віддалених приходів (понад 15 верст) всі церковні служителі мали інформувати благочинних і відлучатись від церкви тільки на короткий строк. Підвищувалися вимоги щодо виконання сільськими церковними служителями своїх безпосередніх обов'язків: п'ять днів на тиждень проводити службу, регулярно читати проповіді, про що бралася розписка. Щоб не залишалися у шкідливій бездіяльності, священно- і церковнослужителів зобов'язували щодня ходити до церкви на церковний спів, у вільний час рекомендувалося читати церковні книги, навчати грамоті не тільки своїх дітей, а й дітей парафіян [17].

Поширення випадків негідної поведінки серед духівництва, що принижувало православний клік й саму церкву в очах парафіян спричинило впровадження більш дієвих заходів щодо контролю архієреїв над священниками, що було оформлено у відповідному законі від 13 лютого 1828р [18]. Єпископам наказувалося слідкувати, щоб у благочинні, які мали контролювати виправлення священно- і церковнослужителів обиралися особи бездоганної поведінки. Призначених на посаду, котрі виявили нездібності, належало звільнити й замінити надійними й здібними. Особи, помічені у зловживаннях чи послаблені контролю, позбавлялися благочинницької посади і підлягали покаранню. Благочинним наказувалося не обмежуватись короткими щорічними повідомленнями щодо поведінки служителів. Найменший натяк щодо вчинків «противних должности, благочинию и благонравию» ставав предметом повідомлення архієрею. Єпископів зобов'язували особисто перевіряти діяльність благочинних.

Дедалі контроль за церковними служителями посилювався. Урядові й синодські накази зобов'язували єпархіальних архієреїв звертати увагу на аморальні вчинки духовенства, здійснені у церквах, і обов'язково й терміново повідомляти про кожний з них Синод. Згідно наказу 1827р. окрім Синоду, інформація подавалася до канцелярії обер-прокурора. Наказом від 11 січня 1828р. повідомлення щодо вчинків священників доповнювалася інформацією: з якого вони звання поступали і де навчались. Водночас, подібні повідомлення надходили від секретарів консисторій, відповідно до наказів 1830, 1834рр. Благочинні й священники про всі випадки у церквах доводили до відома окрім духовного начальства, місцевої поліції [19].

Законодавчо були оформлені заходи виправлення й покарання духовних осіб за пороки й хибну поведінку й непристойну поведінку у церквах. В «Правилах для викоренення злочинів» (22 грудня 1823р.) регламентувалися міри покарання. Так, священнослужителів, які проводили Божественну Літургію у непристойному стані, позбавляли чину, виключали з духовного відомства й передавали до світського керівництва. Якщо священник чи диякон у церкві чи поза нею у священницькому вбранні у нетверезості проводили Богослужіння, то перший раз, за цей вчинок вони віддалялись від місця й переводились у причетники. Особи, що вдруге вчинили порушення, позбавлялись чину й переводилися до світського відомства для обрання роду діяльності. Причетників, які під час Богослужіння перебували у нетверезому стані, виправлення проходили у монастирях. Їх використовували на важких роботах. Якщо дані особи не позбавлялись хибних звичок, їх виключали з духовного відомства. За грубі висловлювання чи неповажні дії по відношенню до церкви чи освяченим в ній речам священників, дияконів чи причетників, у випадку скоєння ними вперше цього порушення переводили у монастир на три-чотири місяці. Вдруге за цей вчинок священники і диякони позбавлялись своєї посади, переводились до інших церков на місця церковнослужителів із заборобою проводити служіння. Тих, хто не позбувся хибної звички, чи втретє допустив порушення, позбавляли чину, виключали з відомства духовного. Разом з тим, священники і диякони, позбавлені права служіння і переведені у причетники, після щирого покаяння, усвідомлення своєї провини й позбувшись хибних звичок мали можливість повернутися на свою посаду на вакантне місце.

Ці ж правила поширювались й на ченців. Ієромонахи й ієродиякони каралися як священники і диякони, а ченці й послушники, як причетники. Настоятелі монастирів запроваджували такі міри покарання: переведення на нижчі посади, відсторонення від загальної трапези, утримання на хлібі й воді.

Проте наказами і розпорядженнями неможливо було кардинально виправити ситуацію, викоренити вади духівництва, прищепити їм гідність. Засобом підвищення моральності духівництва, підняття авторитету церкви мала стати освіта. Це було актуально особливо для Правобережної України, де православні священники мали конкурувати з католицькими і уніатськими. Останні, як правило, отримали гарну освіту, були непоганими пастирями, красномовними проповідниками. Їхні церкви, на утримання яких відшкодовували кошти польські дворяни і поміщики, були охайними і впорядкованими. Богослужіння, особливо у свята перетворювалися на дійства, захоплювали величністю і приваблювали промовами. Православні церкви були бідними, а священники неосвіченими. Незначна частина з них закінчила семінарії чи училища єзуїтів, піарів, василіан. Решта отримали домашню освіту, а професійні навички здобули допомагаючи батькам-священникам прислужуючи у церкві. Серед неграмотного населення вміння читати і писати було достатньо щоб вирізнятися і обиратися місцевою громадою на церковні посади. Крім того, спадковість духовного служіння на Правобережжі не було обов'язковим для духовного звання і було відкритим для всіх.

Царський уряд для підняття культурного рівня духовенства запровадив цілу низку законів, які прямо чи опосередковано заохочували до набуття освіти. «Домокловим» мечем для кліру були так звані «розбори» - царські накази, за якими на підставі поданих єпископами відомості, дітей священно- і церковнослужителів віком 15 і більше років, бездіяльно проживаючих при батьках і не зарахованих до шкіл відправляли на військову службу. Певні розпорядження впроваджували обов'язкову наявність спеціального освітнього цензу для отримання будь-якої духовної посади. Запровадженням єпархіальних властей благочинні вели спеціальний облік дітей духовенства і через духовні правління направляли списки до училищ. Преосвященний мав право позбавити духовної посади батька, який не відправив сина на навчання. З огляду на те, що не всі священники, через нестатки, мали можливість сплачувати перебування дітей у школі, спеціальними розпорядженнями дозволялося навчатися вдома, але кожного року приїжджати для перевірки знань[20]. По закінченню школи учні отримували свідоцтво, яке дозволяло їм посідати церковноприходські місця чи продовжувати навчання у семінаріях.

Отже, діяльність Православної церкви на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. стала предметом підвищеної уваги й опіки з боку російського самодержавства. Низка законів спрямовувалася на підвищення освітнього і культурного рівня духовництва. З цією метою розроблялися, як заохочувальні так і примусові заходи щодо отримання кліром освіти. Законодавчої корекції підлягали поведінка, спосіб життя і моральний стан духовних пастирів. Певні накази значно розширили права і надали привілеї духовництву. Покращення матеріального становища, переведення на державне утримання мало на меті підняти соціальний статус й авторитет Православної церкви серед населення. Разом з тим, запроваджені заходи позбавляли духовництво самостійності, узалежнювали вали його від держави, робили слухняним і керованим виконавцем у справі поширення великоросійських ідей у регіоні.

Джерела та література:

1. Крижанівський О.П.. Історія церкви та релігійної думки в Україні /О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К., 1994. – С. 132.
2. Покровский И.М. Русская епархия в XVI-XIX вв.: их открытие, состав и пределы /И.М. Покровский. – Казань, 1913. – Т.2. – С. 48.
3. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1. – Т. 22. – №15978. – С.95.
4. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. – СПб. – 1915. – Т. 3. – № 1606. – С. 479-480.
5. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государя императора Павла I. (6 ноября 1796 – 11 марта 1801). – Петроград, 1915. – № 33. – С. 26.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. – Т. 25. – № 18.920. – С. 605.
7. Там само. Собр. 1-е. – Т. 26. – № 19.532. – С. 277-278.
8. Там само. – Т. 30. – № 23.122. – С. 368-395; – Т. 32. № 25.674. – С. 955-993; – № 25.676. – С. 993-1001.
9. Там само. – Т. 24. – № 18.016. – С. 635-636.
10. Там само. Собр. 2-е. – Т. 17. – № 15907. – С. 797-799.
11. Там само. Собр. 1-е. – Т.26. – № 19.885. – С. 655.
12. Там само. – Т. 31. – № 24.739. – С. 819-820.
13. Там само. – Т. 27. – № 20.683. – С. 509.
14. Там само. – Т.25. – № 18.772. – С. 465-466; – Т.37. – № 28.611. – С. 568.
15. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного Исповедания. - Петроград, 1915. – Т.VIII. – С. 154-155.
16. Там само. – С. 60-61.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. – Т. 26. – № 19.337. – С.92-98.
18. Материалы для истории православной церкви в царствовании императора Николая I. – СПб, 1902. – С. 437-439.
19. Там само. – С. 441-443.
20. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного Исповедания Российской империи. Царствование государя императора Павла I. – Петроград, 1915. – С. 48; ПСЗ. – Собр. 1-е. – Т. 29. – № 22378. – С. 899.